

Ярослав ДАШКЕВИЧ

УКРАЇНЦІ В УЗБЕКИСТАНІ

(кінець XIX–початок XX ст.)

Замість вступу мені хотілося б звернути увагу на дві важливі проблеми.

Перша з них — джерелознавчо-історичного характеру. Узбекистан як окрема «радянська» республіка виник у 1924 р. Раніше він входив до утворень — адміністративних, пізніше автономно-державних з назвою туркестанських: Туркестанське генеральне губернаторство (1867 р.), Туркестанський край (1886 р.) з залежними від них васалами Росії — Бухарським еміратом, Хівинським ханством, швидко зліквідованим Кокандським ханством. В часи революції виникла Автономна Туркестанська республіка (назва мінялася) з тимчасовими поділами території. Іншими словами, до 1924 р. Туркестан, тобто Туркменистан, Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан, частина Казахстану, розглядався як окрема цілість і, відповідно до цього, відомості про українців Узбекистану до тамтого часу розчленувати окремо не так просто для того, щоб здійснити проекцію на територію сучасного Узбекистану.

Друга проблема — статус українців у Туркестані та, відповідно, в Узбекистані. Колонізація Середньої Азії слов'янським населенням (росіянами, українцями, білорусами) була, без сумніву, одним із засобів імперської політики царату. Поселенці — це умовна назва, про що я зга-

даю трохи далі — українці не могли викликати симпатію місцевого населення, незважаючи на те, що вони принесли нові методи обробітку землі, а, тим більше, що серед цих «поселенців» панували також антиросійські настрої. Їх же позбавили рідної землі — України. Відмова царського уряду від земельної реформи викликала великий голод землі серед українських селян. «Поселенці» емігрували в Туркестан не по власній волі, а під економічним примусом. Прояви національно зорієнтованого українства і на нових місцях придушувалися царатом. Виникла ситуація між молотом і ковадлом, з якої вибратися було не так просто. Лише в революційні часи виникла можливість для організованих українців встановлювати *modus vivendi* з місцевим мусульманським населенням. Такі спроби було зроблено; про це я ще говоритиму. З росіянами — білими і червоними — відносини залишалися напруженими, а навіть дуже напруженими. Тепер перейду безпосередньо до фактичного матеріалу.

У 1867 р. генерал Гарасим Колпаковський, український дворянин, на чолі Семиріченського козацького полку, що складався майже виключно з українців з Харківської й Чернігівської губерній, пішов походом на Кокандське ханство, здобув Коканд. Тоді виникли перші укра-

їнські поселення також на території Узбекистану. Нова хвиля «поселенців» з Полтавської, Чернігівської, Київської, а також з Харківської й Катеринославської губерній прибула в зв'язку з будівництвом залізниць Оренбург — Ташкент та Ташкент — Андижан. Після поразки революції 1905–1907 рр. в Туркестан заслали чимало українців, робітників та службовців, нижчих урядовців — вони утворили національно свідомий елемент Ташкентської залізниці. Після завершення будівництва залізниць потік «переселенців»-українців посилювався. Українці становили великий процент у складі спеціальних (особых) туркестанських військ — особливо в 1 та 2 Туркестанських піхотних корпусах, 1 стрілецькій Туркестанській бригаді. За приблизними підрахунками на території від Каспійського моря до Паміру лише у військах налічувалося в 1913 р. понад 200 тисяч українських військових, а напередодні революції мешкало тут близько півмільйона українців.

Були українці — політичні засланці. З відомих — творець художньої школи в Кам'янці-Подільському художник Вячеслав Розвадовський (в Ташкенті від 1912 р.). У Ташкенті, в міській бібліотеці, було утворено український відділ (відомості з 1911 р.). Систематично ставив українські п'єси в Ташкенті драматург і

режисер Костянтин Ванченко-Писанецький. Почалася видавнича діяльність. У 1913 р., наприклад, в Ташкенті вийшла збірка поезій Ф.Гаврильченка «Перші згуки». Таких окремих згадок, особливо в театральному житті, можна назвати більше. Українці Туркестану, а зокрема Ташкенту, зустріли 1917 рік готові до організаційної праці, яка, очевидно, почалася б раніше, якби не переслідування українства, що посилювалося з вибухом Першої світової війни.

Ще кілька слів про джерела зібраних мною відомостей. Це, в першу чергу, багаті в цьому відношенні фонди узбецьких архівів. На першому плані фонд Туркестанської української громади, а також документи комісаріатів національних справ, народної освіти, Ташкентської та інших організацій Російської комуністичної партії (більшовиків) — її українських секцій, військових установ Туркестану. Частина цих архівних фондів вдалося мені використати особисто. Дуже цінні спогади українських політичних діячів — галичан, що опинилися — як офіцери австрійської армії — в таборах для військовополонених у Туркестані¹. Вдалося розшукати — ще в 60-х роках минулого століття — сучасників подій, членів Української ташкентської громади як у самому Ташкенті (вцілілих після ліквідації членів громади як україн-

¹ Про галичан-військовополонених та українців у Туркестані див.: Дашкевич Я. Участие галичан-интернационалистов в Октябрьской революции и гражданской войне в Средней Азии // Участие трудящихся зарубежных стран в Великой октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. Материалы к сессии. — Москва, 1965. — С. 128–131; Його ж. Українські відозви часів громадянської війни в Туркестані (1918–1919 рр.) // Архіви України. — Київ, 1967. — № 1. — С.68–72; Його ж. Галичани інтернаціоналісти в Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917–1920 рр. // Україна. Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1968. — Вип.3. — С.91–116; Його ж. Олена Степанівна в Ташкенті (1916–1917 рр.) // Україна. Наука і культура. Щорічник. — Київ, 1994. — Вип.28. — С.30–41.

ських націоналістів у кінці 20-х рр.), а також галичан, що повернулися з Туркестану в рідні краї. Зрештою, моя мати, офіцер Українських січових стрільців у складі австрійської армії, перебувала як військовополонена в Ташкенті та була членом Туркестанської української громади. Сам я неодноразово був в Узбекистані (Ташкент, Самарканд, Бухара, Хіва), шукаючи українських слідів.

Українці Узбекистану й Туркестану в цілому немов чекали на вибух Лютневої революції в Росії. Вже в березні 1917 р. було утворено Туркестанську українську громаду на чолі з її тимчасовою радою, що розмістилася в будинку на вул. Гоголівській, 14 (пізніше в Кольцовському училищі на розі Хівинської та Шипкинської). В момент утворення Туркестанська українська громада в Ташкенті налічувала 250 членів. Протягом квітня — червня 1917 р. виникає близько 40 громад в містах та українських селах Туркестану, серед них в Анджані, Самарканді, Намангані, Бухарі, Кагані, Фергані. У квітні Тимчасову раду ТУГ перетворено в постійну в складі 9 членів. Головою став Василь Омельчук, підприємець з Ташкенту, його заступниками — Дмитро Помагайбі, сотник Андрій Долуд, адвокат Іван Опоків (до речі, родич Михайла Грушевського по його матері), драматург Костянтин Ванченко-Писанецький (якого я вже згадував). До них згодом приєднали двох галичан — Дмитра Левицького і Володи-

мира Кузьмовича. У травні ТУГ звернулася до Центральної Ради в Києві, прохаючи допомогти в ділянці культури й освіти. Зі свого боку ТУГ організувала в червні два батальйони добровольців — один у Ташкенті (під командуванням сотника Долуда, пізніше члена Центральної Ради і відомого військового діяча), другий в Самарканді (сотника Івка); обидва відправилися до Києва на допомогу Центральній Раді. ТУГ прийняла три універсали Центральної Ради. При ТУГ була утворена бібліотека, було проведено концерти на честь Тараса Шевченка, а 1 травня кілька тисяч організованих українців взяло участь у Святі свободи в Ташкенті. В цей же час було утворено Ташкентський солдатський український комітет та Кружок української молоді. Почала свою діяльність українська театральна трупа Чернова.

ТУГ взяла під свою опіку притулок біженців з Галичини і Буковини, добилася полегшень для галичан та буковинців-військовополонених і дозволу на їх участь в роботі ТУГ. Українці зайнялися політичною діяльністю — було організовано Ташкентський відділ Української партії соціалістів-революціонерів.

Такий справжній вибух українського громадсько-політичного та культурного життя викликав підозріння російських властей, що зберігали командні висоти у своїх руках. Вже в серпні 1917 р. починається переслідування українців, громаду оголосили «провокационным обществом»².

² Згідно з заявою голови Солдатського комітету у військовому шпиталі в Ташкенті — Центрального державного історичного архіву (раніше) Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Узбекистану в Ташкенті (далі ЦДІА ЖРСБ Узбекистану). — фонд 1771 (Туркестанська українська громада). — Оп. 1 с. — Спр.2. — Арк. 119–120. — Документ від 10 серпня 1917 р. Також свідчення про переслідування Туркменської української громади. — Там же. — Арк. 180. Про переслідування 1917–1918 рр. — Там же. — Оп. 1 с. — Спр.3. — Арк. 14, 28, 52; Спр. 5. — Арк.9; Оп. 2. — Спр.2. — Арк.80.

Жовтнева революція 1917 р. ускладнила становище українців — з одного боку, примусила туркестанську владу (при всій її невизначеності, хитаннях, спробах заколотів білих росіян проти більшовицької влади, відсутності регулярного зв'язку з Москвою — чого я торкатися не буду) толерувати, а деколи й підтримувати українське життя, з другого ж боку — не перешкоджати російським вже комуністичним елементам переслідувати український рух, не допускати до встановлення приязних стосунків з місцевим мусульманським населенням. Українці змушені були враховувати лабільність політичної ситуації, поступово — принаймні ззовні — пристосовуючись до більшовицької влади, яка, зрештою, далі була шовіністичною і ксенофобною (треба враховувати, що Ташкент був наполовину або й більше російським містом).

У 1918 р. Туркестанська українська громада діяла далі й мала певні організаційні й культурні здобутки.

14–16 січня відбувся в Ташкенті I Всетуркестанський український з'їзд, на який з'їхалося близько 2 тис. делегатів з Туркестану і Західного Сибіру. Почесним головою з'їзду було обрано вже згаданого Дмитра Левицького. В політичному відношенні з'їзд був під впливом ташкентського відділу Української партії есерів. З'їзд прийняв ряд ухвал і резолюцій. Було обрано делегатів до Центральної Ради в Києві та затверджено резолюцію про возз'єднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття зі Східною Україною (звертаю увагу на те, що резолюцію

було ухвалено за багато місяців до виникнення Західноукраїнської Народної Республіки). Закономірно, що трохи згодом ТУГ підтримала IV Універсал Центральної Ради про незалежність України.

16 січня було утворено Всетуркестанську українську крайову раду та Виконавчий комітет з місцем осідку в Ташкенті.

До ради було обрано 15 членів, і вона визначила як поле своєї діяльності Туркестан, Семиріччя, Закаспій, Бухарський емірат і Хівинське ханство. В лютому голова ТУГ стає консулом Української Народної Республіки в Ташкенті; був призначений також комісар УНР в Туркестані. Після січня в Комісаріаті національних справ був утворений центральний український відділ, один українець увійшов до колегії комісаріату, було організовано українські секції в складі обласних та повітових відділів національних справ, наприклад, у Самаркандському обласному відділі, в Ташкентському повітово-міському виконкомі. Виникають українські школи в Ташкенті, Самарканді, Фергані (Скобелеві). Згідно з ухвалою колегії Комісаріату народної освіти з 22 листопада 1918 р. українські школи треба було засновувати там, де в селах була більшість українського населення; в місцевостях, де була українська меншість — факультативне вивчення української мови. Нічого дивного, що на Туркестанському вчительському з'їзді 15 червня діяла окрема українська фракція. Було організовано український дитячий садок. Починає діяти українська парафія в Ташкенті,

а також відкрився Центральний всетуркестанський український кооператив. В бібліотеці ТУГ у Ташкенті зберігався дуже цінний рукописний щоденник експедиції адмірала Бутакова на Аральське море (в цій експедиції, як відомо, брав участь Тарас Шевченко).

У березні 1918 р. в Ташкенті починає виходити газета «Туркестанська рада» — орган Виконавчого комітету Всетуркестанської української крайової ради (редактори — галичани Михайло Левицький та Нестор Хомин). Газета з'являлася 2–6 разів на місяць; до кінця 1918 р. було видано 26 номерів тиражем 1 тис. примірників. Розгорнулася видавнича діяльність. Протягом 1918–1919 рр. було опубліковано принаймні 13 брошур (з них 8-9 друком, решта на гектографі), серед них «Статут для української громади», «Буквар», «Туркестанське українство з погляду культурного і політичного» Мирослава Гаврилова та «Ідея самостійності України» Михайла Гаруха, брошура про українські школи. Українці добивалися територіально-національної або національно-персональної автономії.

Протягом 1918 р. — відповідно до обставин — відбувалося перетворення політичного життя. Ташкентський відділ Української партії соціалістів-революціонерів дав початок течії лівих есерів (їх спершу більшовики толерували). Так виникла 13 листопада 1918 р. Партія українських комуністів Туркестанського краю. Тоді ж у складі Ташкентської

організації РКП(б) почала діяти секція українських комуністів під назвою Партія українських комуністів робітників і селян Туркестанського краю. Необхідно дослідити, чи це було дві партії, які діяли паралельно, чи, можливо, це була одна партія, яка вживала дві назви. Під кінець року було утворено в Ташкенті на Козацькій слободі Український клуб імені К.Маркса.

Та подвійна гра тривала. Те, чого добивалися українці самоорганізацією, вимагаючи офіційної підтримки, одночасно руйнували, використовуючи різні темні сили. За відомостями з липня 1918 р. та пізнішими, на збори українців напали відділи червоногвардійців — і такі напади повторювалися в цілому Туркестані. В грудні було ліквідовано Центральний всетуркестанський український кооператив.

Тут дозволю собі на екскурс про безпосередні українсько-узбецькі контакти, що стали особливо інтенсивними у 1918 р. Як відомо, Перша світова війна довела до сильного загострення антиросійських настроїв серед мусульманського населення. В недалекому Казахстані вибухнуло повстання, конфлікт поступово поширювався й на Середню Азію. Володимир Кузьмович у дуже співчутливому тоні описав у спогаді розстріл двох мусульманів³. Ще у вересні 1917 р. Туркестанська українська громада підтримала рішення II Мусульманського з'їзду в Коканді про автономію Туркестану⁴. В грудні

³ Кузьмович В.І. Рисунки олівцем (з вікон теплушки). 2. «Ведут на расстрел» // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1923. — Львів, 1923. — С.65–66.

⁴ ЦДІА ЖРСБ Узбекистану. — Ф.1771. — Оп. 1 с. — Спр. 1. — Арк.25.

1917 р. громада вітала Кокандську автономію⁵ (очевидно, тоді ще не усвідомлюючи боротьбу, яка вестиметься довкола Коканду). У січні 1918 р. згаданий уже I Всетуркестанський український з'їзд виступив за автономію Туркестану, проголошену Туземним (мусульманським) з'їздом⁶, також не передбачуючи, що реальна влада згодом опиниться не в руках узбеків та інших народів Середньої Азії та що далі там пануватиме колонізаторська великодержавна політика туркестанських більшовиків.

У січні 1918 р. Іван Опоків вів переговори в Андижані та Коканді з муфтаріатом⁷ про права українського населення в майбутньому, як здавалося, мусульманському Туркестані. За ініціативою Туркестанської української громади у лютому провели збірку серед українців для голодуючих мусульманів; було передано 2106 крб. об'єднанню Іттіфак⁸. У серпні 1918 р. громада надрукувала 2000 листівок узбецькою мовою⁹, роз'яснюючи позицію українців у Туркестані. У липні — серпні 1918 р. видатний туркестанський український діяч Олексій Забудько-Кравчук був у складі комісії, утвореної для розслідування насильств російського населення над автохтонами в північному Туркестані (регіон

Ауліє-Ата)¹⁰, а у вересні він же був офіційним представником для переговорів з узбецькими племенами Самаркандської області.

Вивчення безпосередніх контактів узбеків і українців у цей бурхливий час варте дальших досліджень.

У 1919 р. становище українців не міняється на краще. Партія українських комуністів, робітників і селян Туркестанського краю, перестала існувати — в січні — під такою назвою, хоча українська секція Ташкентської організації РКП(б) збереглася. Вона провела у травні I Крайову конференцію комуністів-українців (20 делегатів з 18 місцевостей від близько 500 членів українських секцій). Хоч українське населення з провінції «засипувало центральний український відділ Комісаріату національних справ вимогами посилати на провінцію агітаторів з центру» (це цитата з документу, що стосується липня)¹¹, результати поїздок по українських селах виявилися мізерними через спротив місцевої влади.

1 жовтня Туркестанську українську громаду та Український клуб на Козацькій слободі в Ташкенті було зліквідовано на вимогу уряду. Замість них утворили державну Українську робітничу хату (засновану 1 жовтня), підпорядкувавши її Коміса-

⁵ Там же.

⁶ Там же. — Арк.38, 65; Спр.4. — Арк.88.

⁷ Там же. — Спр.4. — Арк.20.

⁸ Там же. — Спр.3. — Арк.7; Спр.7. — Арк.5.

⁹ Там же. — Спр.3. — Арк.11.

¹⁰ Там же. -Ф. 36 (Комісаріат національних справ). — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20, 126–128; ф. 1771. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.

¹¹ Колишній Партархів Ташкентського обласного комітету Комуністичної партії Узбекистану. — Ф. 18. — Оп. 28. — Спр. 56. — Арк. 53.

ріатові народної освіти. Та українці так легко не здавалися. При хаті існувала «Просвіта», хор, драматичний гурток, який згодом добилися перетворити в Український державний театр, українсько-російська бібліотека. Українські громади в провінції перетворили в українські народні доми. Газета «Туркестанська рада» перестала виходити ще в середині року; в Самарканді у листопаді почали видавати газету «Червона Україна», але поза перший номер вона, здається, не вийшла.

Ще були українці в складі Центрального виконавчого комітету Туркестанської республіки: Іван Ржевський — один час комісар фінансів, П.Омельченко. В.о. комісара національних справ був Н. Хомин (галичанин). В Ташкенті діяло дві українські школи — одна з них імені Тараса Шевченка.

VIII з'їзд рад Туркестанської республіки, що відбувся 2 жовтня 1919 р., яким керувала група великодержавних шовіністів, відбився на становищі українців. У грудні було ліквідовано Комісаріат національних справ, а в 1920–1921 рр. було насильно виселено десятки українських сіл з Сир-Дар'їнської, Ферганської та інших областей. Селянам закидали куркульство, а опинилися вони в пустелях Закаспію. У 1921 р. скасовано секції українських комуністів у складі РКП(б).

Українська робітничка хата в Ташкенті, маючи понад 500 членів, ще була здатна опиратися. Вона провела величаве всетуркестанське державне свято Тараса Шевченка у 1921 р.,

а ще в квітні 1919 р. Комітет української секції РКП(б) добився перейменування однієї з головних вулиць Ташкента — Костянтинівської — на вулицю Шевченка. Було встановлено пам'ятник Шевченкові.

17 вересня 1921 р. було відновлено Наркомат національних справ, але завдання його визначалися по-іншому. Треба було, щоб «Отделы нацменьшинств Туркомнаца разоблачали предательскую политику украинских... буржуазных националистических партий и организаций»¹². До цих націоналістичних організацій залічувалася й Туркестанська українська громада (хоча формально вона вже не існувала).

У 1922 р. ще працювало 40 українських шкіл, 5 робітничих домів, 2 бібліотеки. У 1926 р. замість попередніх організацій було утворено Український громадський комітет у Ташкенті.

У цьому ж році — за переписом — в Узбекистані (вже як в окремій «союзній» республіці) мешкало 26 тисяч українців. Російські шовіністи провели спеціальні збори, скеровані проти українців. Пам'ятник Тарасові Шевченкові, який стояв перед реальним училищем, зруйнували; українську школу імені Шевченка зачинили.

Почався терор. Членів колишньої Туркестанської української громади арештували за український націоналізм та розстріляли.

Таким трагічним акордом закінчується історія організованого українства в Узбекистані в першій половині минулого століття.

¹² Ланда Л.М. Создание Народного комиссариата по национальным делам туркестанской АССР и его деятельность // Из истории Советского Узбекистана. — Ташкент, 1956. — С.101. (Труды Института истории и археологии. — Вып.9).